

ARCHITEKTURA

CZASOPISMO TECHNICZNE
TECHNICAL TRANSACTIONS
ARCHITECTURE

WYDAWNICTWO
POLITECHNIKI KRAKOWSKIEJ

5-A/2010
ZESZYT 13
ROK 107
ISSUE 13
YEAR 107

BARBARA WYCICHOWSKA*

**PARK OCALAŁYCH W ŁODZI.
WSPÓŁCZESNY PRZYKŁAD KREACJI PRZESTRZENI
SŁUŻĄCEJ ZACHOWANIU PAMIĘCI
O BOHATERACH I OFIARACH ŁÓDZKIEGO GETTA**

**THE SURVIVORS' PARK IN ŁÓDŹ A CONTEMPORARY
EXAMPLE OF COMMEMORATION SPACE
THE *GENIUS LOCI* OF ŁÓDŹ GHETTO**

Streszczenie

Park Ocalałych w Łodzi jest współczesnym przykładem aranżacji zielonego pomnika pamięci dedykowanego ofiarom prześladowań okresu hitlerowskiej okupacji – poległym w Litzmannstadt Getto Żydom, których poprzednie pokolenia były szczególnie aktywne w budowaniu potęgi kulturowo-industrialno-włókienniczej Łodzi w XIX stuleciu, i Polakom, którzy narażając własne życie i swych najbliższych pomagali Żydom przetrwać wojnę. Park został otwarty w 60. rocznicę zagłady łódzkiego getta w 2004 r., na terenie graniczącym z jego obszarem (w dolinie rzeki Łódki). Jego realizacja jest kontynuowana. Park Ocalałych, przywołujący ducha wojennej przeszłości, odczytywany jest jako *genius loci* wspólnej pamięci o tragicznych losach mieszkańców Łodzi, zapisanej językiem symboli służących głębokiej refleksji.

Słowa kluczowe: Park Ocalałych, zielony pomnik, symbol, pamięć, wartość edukacyjna, ponadczasowy duch, pamięć wspólna

Abstract

The Survivors' Park in Łódź is a contemporary example of a natural monument dedicated to the victims of Nazi occupation – the Jews who died in Litzmannstadt Ghetto and whose predecessors were particularly active in creating the cultural, industrial and textile power of Łódź in the 19th century, as well as to the Poles who helped the Jews to survive the war, risking their own lives and the lives of their families. The Park was opened on the 60th anniversary of the liquidation of the Łódź ghetto, in 2004. It covers the area adjacent to the former area of the Ghetto (in the Łódka River valley). It is still under construction. The Survivors' Park revoking the timeless spirit of the war past, perceived as the *genius loci* of the shared memory of Łódź inhabitants' tragic lot, written in a language of thought provoking symbols.

Keywords: The Survivors' Park, natural monument, symbol, memory, educational value, timeless spirit, shared memory

* Barbara Wycichowska, Instytut Architektury i Urbanistyki, Politechnika Łódzka, e-mail: barbara.w@gazeta.pl

WSTĘP

Genius loci współcześnie projektowanych i realizowanych obiektów zieleni może dotyczyć różnych aspektów bogatej, często burzliwej historii miasta związanych z okresami hossy i bessy społeczno-gospodarczej przypisywanej konkretnym wydarzeniom, jednostkom, mniej lub bardziej jednolitym społecznościom (okres powstań, kataklizmów, rozbiorów, wojen, znaczących wynalazków, gwałtownego rozwoju gospodarczego, wielkiego kryzysu).

Sz szczególnie bogaty charakter spuścizny kulturowej Łódź zawdzięcza udziałowi, zwłaszcza w XIX i na początku XX w., mocno zaangażowanej wieloetnicznej społeczności miasta. Największą rolę w rozwoju włókienniczej potęgi Łodzi odegrały cztery narodowości: zdeterminowani do efektywnego działania Polacy, biegli w robieniu interesów Żydzi, przedsiębiorczy Niemcy, a także Rosjanie (w przededniu II wojny światowej 55% mieszkańców miasta stanowili Polacy; 34,7% Żydzi, a 10% Niemcy).

Po dzień dzisiejszy najważniejszym atrybutem tożsamości Łodzi pozostaje to, niejąca w zastraszającym tempie wielokulturowa spuścizna przemysłowa o wymiarze materialno-fizycznym i duchowo-ludzkim (nasilenie wyburzeń obiektów i zespołów poindustrialnych w kilku ostatnich latach XXI w.), budowana dzięki wielkiej determinacji i skutecznej współpracy przedstawicieli czterech narodów. Stworzony dzięki wieloetnicznej społeczności nowoczesny XIX-wieczny potencjał wytwórczy pozwolił nie tylko zdobyć Łodzi zaszczytne miano jednego z największych ośrodków przemysłu włókienniczego w Europie, ale pozostawił miastu szczególnie bogatą pod względem architektoniczno-urbanistycznym poindustrialną spuściznę kulturową datowaną okresem ziemi obiecanej (XIX i początek XX w.).

Genius loci dawnej, bogatej przemysłowej Łodzi przetrwał do XXI w. dzięki:

- 1) zachowanym zasobom architektury poindustrialnej i rezydencjonalnej z okresu ziemi obiecanej, które tworzą charakterystyczne, przemyślane pod względem ekonomicznym, urbanistycznym i architektonicznym, rozbudowane układy fabryczno-rezydencjonalne (nadrzeczna lokalizacja fabryk przynajmniej do czasu wprowadzenia maszyn parowych);
- 2) pamięci o wydarzeniach, o ofiarach i bohaterach II wojny światowej;
- 3) wejściu Polski do Unii Europejskiej (1.05.2004 r.), które pozwoliło na uruchomienie na terenie Łodzi wielu ważnych inwestycji zagranicznych obejmujących m.in. zabytkowe pojedyncze obiekty i całe zespoły fabryczne – ze wskazaniem na największą rewitalizację obejmującą XIX-wieczny zespół fabryczny Izraela Poznańskiego (rewitalizacja implantacyjna 27-hektarowego zespołu fabrycznego z pominięciem zabytkowego zespołu domów familiarnych po południowej stronie ul. Ogrodowej doprowadziła do powstania jednego z największych w Europie centrów kulturalno-rozrywkowo-hotelowo-handlowych – Łódzkiej Manufaktury – zbudowanego przez francuską firmę Apsys);
- 4) organizacji uznanych międzynarodowych imprez kulturalnych podtrzymujących tradycje wielokulturowości miasta, w tym przede wszystkim Festiwalu Dialogu Czterech Kultur (festiwal odbywający się corocznie od 2002 r.);
- 5) wejściu Polski do strefy Schengen (17.10.2007), które sprzyja rozwojowi ruchu międzynarodowego (wzrost liczby turystów odwiedzających Łódź w ramach turystyki sentymentalnej), a także dzięki

- 6) rosnącym ambicjom Łódzian – co ważne, z udziałem młodego pokolenia – związanym z utrzymywaniem i rozwijaniem dialogu czterech kultur;
- 7) organizacjom żydowskim, które wspierają wszystkie przedsięwzięcia mające na celu upamiętnianie ofiar łódzkiego holocaustu, zwalczanie przejawów antysemityzmu i kultywowanie własnej tradycji w obrębie nielicznej żydowskiej społeczności mieszkającej w Łodzi.

Historia miasta, jego wielokulturowe korzenie wpisane są w pojedyncze obiekty, całe zespoły architektury poindustrialnej, sakralnej i świeckiej, w parki pofabrykanckie i miejskie, w wielowyznaniowe cmentarze, w miejsca ludzkich dramatów okresu wojny, szczególnie tragicznych dla ludności pochodzenia żydowskiego (obszar łódzkiego getta, stacja kolejowa Radogoszcz, z której wywożono Żydów do obozów zagłady, „pole gettowe” na Cmentarzu Żydowskim przy ul. Brackiej, na którym chowano zmarłych z głodu i zamordowanych przez okupanta Żydów¹, miejsca po zburzonych synagogach).

Wszystkie rozpoznane ważne miejsca-pamiątki historii miasta należy bezwzględnie chronić, utrwalać w przestrzeni za pomocą czytelnych symboli, by skutecznie zatrzymać *genius loci* tych miejsc dla obecnego i przyszłych pokoleń.

Jednym ze sposobów przekazywania i utrwalania wiedzy o przeszłości miasta i losach jego społeczeństwa stało się budowanie parków pamięci, których lokalizacja i głęboko przemyślany indywidualny wystrój architektoniczny posiadają dużą wartość edukacyjno-sentymentalną, czytelną dla różnie motywowanej do ich odbioru społeczności międzynarodowej.

W Łodzi takie zadanie spełnia utworzony w 2004 r. zielony pomnik upamiętniający ludzkie tragedie wieloetnicznej społeczności łódzkiej okresu II wojny światowej – Park Ocalałych.

PRZESŁANIE PARKU OCALAŁYCH

Powołanie Parku Ocalałych ma na celu zachowanie ducha tego, co minione: przywrócenie pamięci o dramatycznych wydarzeniach II wojny światowej, które doprowadziły do eksterminacji Żydów, a w konsekwencji skutecznego rozbicia wielokulturowego, wieloetnicznego społeczeństwa Łodzi.

Z pomysłem na zorganizowanie uroczystych obchodów zbliżającej się 60. rocznicy likwidacji Litzmannstadt Ghetto wystąpił jako pierwszy w listopadzie 2002 r. do świeżo wybranego prezydenta Łodzi J. Kropiwnickiego W. Bartoszewski – przyjaciel wielu ocalałych, więzień Auschwitz, żołnierz Armii Krajowej, działacz Polskiego Państwa Podziemnego oraz Tymczasowego Komitetu Pomocy Żydom „Żegota”, uczestnik powstania warszawskiego.

Zdaniem Bartoszewskiego, 60. rocznica likwidacji łódzkiego getta (Litzmannstadt Getto) – zorganizowanego przez władze nazistowskie III Rzeszy jako pierwsze w Polsce w 1940 r., a zlikwidowanego jako ostatnie w Europie w sierpniu 1944 r., nałożyła właśnie na to miasto zaszczyt i obowiązek przygotowania obchodów na międzynarodową skalę.

¹ G. Romowski, M. Strąkowski, *Miejsca wymagają pamięci*, [w:] *Kronika miasta Łodzi*, UMŁ 2 /2004, s. 19. Na „polu gettowym” pochowano prawie pięćdziesiąt tysięcy osób zmarłych w łódzkim getcie.

W getcie w Łodzi łącznie przebywało ok. 200 tys. ludzi². Trafiło do niego wielu żydowskich intelektualistów z Polski, Czech, Niemiec, Austrii i Luksemburga. W styczniu 1942 r. rozpoczęły się masowe deportacje Żydów z łódzkiego getta do obozu zagłady w Chełmnie nad Nerem, później do obozu Auschwitz-Birkenau. Całkowita likwidacja getta nastąpiła w sierpniu 1944 r. Według różnych źródeł z łódzkiego getta ocalało jedynie 7–13 tys. osób. Ostatni transport i zarazem likwidacja łódzkiego getta nastąpiły 29 sierpnia 1944 r.

Pomysłodawczynią upamiętnienia, w 60. rocznicę zagłady getta tych, którzy uniknęli śmierci, i tych, którzy pomagali Żydom przetrwać w okupowanej Łodzi, była jedna spośród ocalałych Halina Elczevska (z Łodzi przetransportowano ją do Auschwitz, a dalej do Ravensbruck). Ze swym pomysłem – posadzeniem drzewek pamięci – pani Elczevska zwróciła się do władz miasta. Początkowo zastanawiano się nad możliwością wprowadzenia drzewek pamięci na terenie Parku Staromiejskiego, którego północna część leży na terenie getta, jednak ze względu na brak miejsca zaczęto szukać innego rozwiązania. Nową lokalizację nie tylko dla drzewek pamięci, ale także pod budowę całego Parku Ocalałych znalazła jego przyszła współprojektantka Grażyna Ojrzyńska.

Park powstający etapami o powierzchni docelowej 8,5 ha został złożony dla uwiecznienia pamięci o tysiącach ofiar łódzkiego getta, upamiętnienia nazwisk tych, którzy cudem ocaleli, a także dla oddania czci Polakom, którzy często narażając własne życie i życie swoich rodzin, pomagali ludności pochodzenia żydowskiego przeżyć piekło łódzkiego holocaustu.

Powołanie Parku Ocalałych stanowi czytelny gest pojednania Polaków – łodzian żyjących w wolnym kraju ze społecznością żydowską – narodem, którego przedwojenne pokolenie z wielkim zaangażowaniem budowało potęgę włókienniczej Łodzi, a które w czasie II wojny światowej poddane było eksterminacji. Należy dodać, że Żydzi, którym udało się przeżyć wojnę i zostali w Polsce, przez kilkadziesiąt lat byli szykanowani przez pozostające pod wpływem Rosji Radzieckiej komunistyczne władze PRL-u (w 1968 r. prowadzona przez władze komunistyczne kampania antysemicka zmusiła wielu żydowskich intelektualistów do opuszczenia kraju – w 1969 r. w Łodzi zostało niecałe tysiąc osób przynajmniej się do narodowości żydowskiej)³.

Park Ocalałych powstał w 60. rocznicę zagłady Litzmannstadt Getto (30.08.2004 r.). Główną intencją jego budowy była narastająca po stronie żydowskiej i polskiej potrzeba odwołania się do ducha najbardziej tragicznych wydarzeń z wojennej przeszłości Łodzi przypadających na lata 1940–1944. Ten konsekwentnie realizowany zamysł (park powstaje etapami) daje obiektowi wymiar ponadczasowy – rozumienia *genius loci* jako wspólnej pamięci wyrażonej przez głęboko przemyślaną retorykę umieszczonych symboli, które są wyrazem hołdu składanego bestialsko prześladowanym przez Niemców Żydom – tym, którzy zginęli i tym, którzy cudem przeżyli, a także bohaterskim Polakom, którzy z narażeniem własnego życia ratowali łodzian pochodzenia żydowskiego. Budowa parku służyć ma zachowaniu pamięci o ofiarach i bohaterach okresu wojny.

² G. Romanowski, *Okaleczone miasto*, [w:] *Kronika miasta Łodzi*, UMŁ 2/2004, s. 23.

³ M. Golicka-Jabłońska, *Stara i nowa ojczyzna* [w:] *Kronika miasta Łodzi*, UMŁ, 2/2004, s. 56.

LOKALIZACJA, KOMPOZYCJA, SYMBOLIKA I PLANY ROZBUDOWY PARKU OCALAŁYCH

Oprócz lokalizacji, do ducha wstrząsających wydarzeń związanych z dramatem łódzkiego getta odwołuje się przede wszystkim kompozycja parku, gdzie główne znaki-symbole zaprojektowano i zlokalizowano tak, aby były czytelne w przestrzeni i zrozumiałe w odbiorze przez międzynarodowego odbiorcę (pielgrzyma).

Pożądaną efekt przestrzenny uzyskano dzięki wprowadzeniu dwóch zupełnie różnych (forma, treść), dobrze eksponowanych monumentalnych dominant: rozbudowanej bryły pomnika w zachodniej i ziemnego kopca we wschodniej części założenia (rys. 1).

Pomnik poświęcony Polakom Ratującym Żydów podczas II wojny światowej powstał z inicjatywy prezydenta miasta J. Kropiwnickiego i stanowi, jak dotąd, jedyny z takim przesłaniem monument nie tylko w Polsce, ale i na świecie⁴.

Pomnik ma kształt powszechnie znanego symbolu judaizmu – gwiazdy Dawida, która (żółta gwiazda) w okresie okupacji hitlerowskiej, był obowiązkowo noszona przez Żydów na ramieniu i odtąd stała się znakiem napiętnowania i odseparowania Żydów od reszty narodowości.

Rys. 1. Pomnik Polaków Ratujących Żydów podczas II wojny światowej (projekt C. Bieleckiego) zlokalizowany nad zbiornikiem wodny zbudowanym na rzece Łódce⁵

Fig. 1. The Monument of Poles Rescuing Jews during World War II (designed by C. Bielecki), situated on the water reservoir on the Łódka River⁶

Rys. 2. Symbol narodu polskiego – orzeł wznoszący się do lotu

Fig. 2. The symbol of the Polish nation – an eagle taking flight

⁴ IAR, *Powstanie pierwszy w Polsce pomnik Sprawiedliwych*, „Dziennik Łódzki” 14 maja 2009.

⁵ Wszystkie zdjęcia autorki.

⁶ All photos by author.

Cztery wierzchołki (ramiona) monumentu-gwiazdy wyznaczają po dwie łączone narożnie betonowe ściany. Zachowanie dużych prześwitów między tak zbudowanymi wierzchołkami – otwarcie-wglądów do środka gwiazdy – umożliwia swobodne wejście na posadzkę placu zajmującego jej wnętrze. Zastosowanie takiego rozwiązania pozwala na swobodny dostęp zwiedzających do tabliczek wmurowanych po wewnętrznej i zewnętrznej stronie każdej z betonowych ścian, na których wyryte zostały nazwiska 7 tys. Polaków uhonorowanych medalem Sprawiedliwy wśród Narodów Świata (rys. 1). Piąty z wierzchołków gwiazdy, zwrócony w kierunku wschodnim, odbiega swą formą od pozostałych – tworzy go wysoki, trójkątny, zwężający się ku górze cokół, na szczycie którego umieszczony został symbol narodu polskiego – postać orła wznoszącego się do lotu (rys. 2). Trójkątny cokół schodzi w dół po uformowanym w kształcie schodów przedpolu pomnika. Schody osiągają poziom zbiornika wodnego zbudowanego na przepływającej przez park rzeczce Łódce. Cokół z orłem malowniczo odbija się w lustrze zbiornika wodnego (przed budową zbiornika odtworzony został i uregulowany fragment rzeki Łódki)⁷.

Na dwóch płaszczyznach cokołu umieszczono po jednym ze znaczących cytatów z *Nowego Testamentu*: „Miłuj bliźniego swego jak siebie samego” i *Talmudu*: „Kto ratuje jedno życie, ratuje cały świat”; a na trzeciej dedykację: „Sprawiedliwym wśród Narodów Świata Polakom ratującym Żydów w latach niemieckiej okupacji 1949–1945”. Wszystkie napisy wyryte zostały w trzech językach: polskim, angielskim i jidysz. Rysunek gwiazdy dodatkowo został wzmocniony przez nasadzenie żywopłotu grabowego wprowadzonego po zewnętrznym obrysie betonowych ścian.

Pomnik Polaków Ratujących Żydów podczas II wojny światowej zawiera symbole dwóch narodów: polskiego i żydowskiego, których współpracę z okresu ziemi obiecanej przekreśliły na zawsze działania wojenne (eksterminacja przez okupanta mieszkańców Łodzi pochodzenia żydowskiego w latach 1940–1944). Projekt tego pomnika wykonał Czesław Bielecki – autor *Memoriału Radegast*, będącego pomnikiem-stacją, z której Żydzi z łódzkiego getta wywożeni byli do obozów zagłady.

Jedną z pierwszych osób, które finansowo wsparły budowę pomnika w Parku Ocalałych, a wcześniej *Memoriału Radegast*, był Josef Buchmann urodzony w Łodzi, znany niemiecki biznesmen, który jako dziecko był więzieniem łódzkiego getta (pod koniec wojny wywieziony do obozu śmierci w Bergen-Belsen wyzwolonego przez armię brytyjską).

Drugą dominantę parku stanowi Kopiec Pamięci spełniający rolę punktu widokowego. Na kopiec prowadzi wznosząca się łagodnie, okrążająca wyniesienie (forma ściętego stożka), żwirowa droga (rys. 3). Na okrągłej platformie widokowej kopca 19 sierpnia 2009 r. został odsłonięty pomnik legendarnego kuriera Państwa Podziemnego i Honorowego Obywatela Miasta Łodzi – Jana Karskiego (rys. 4). Jego siedząca na ławce postać zwrócona jest w kierunku pomnika Polaków Ratujących Żydów podczas II wojny światowej.

Jan Karski – bohaterski kurier z Polski, naoczny świadek prześladowania Żydów w getcie warszawskim, starał się, niestety bez rezultatu, przekonać Roosevelta i Churchilla o konieczności ratowania mordowanych Żydów. Za wielką odwagę i zaangażowanie odznaczony był dwukrotnie Orderem *Virtuti Militari* i Orderem Orła Białego. W 1982 r. Instytut Yad Vashem przyjął go w poczet Sprawiedliwych

⁷ J. Podolska, *Centrum Dialogu w Parku Ocalałych*, „Gazeta Wyborcza”, Łódź, 24.11. 2008.

wśród Narodów Świata. W 1994 r. otrzymał honorowe obywatelstwo Państwa Izrael, a w 2000 r. sam odebrał w rodzinnym mieście tytuł Honorowego Obywatela Miasta Łodzi. W 1998 r., w 50. rocznicę powstania państwa Izrael, otrzymał nominację do Pokojowej Nagrody Nobla. Osiem uniwersytetów amerykańskich i polskich (m.in. Uniwersytet Warszawski (18.06.1991), Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej (28.06.1995) i Uniwersytet Łódzki (1996)) uhonorowało go doktoratami *honoris causa*. Jan Karski zmarł 13 lipca 2000 r. w Waszyngtonie. Amerykański tygodnik *Newsweek* uznał Karskiego za jedną z najwybitniejszych postaci XX wieku, a jego wojenną misję określił mianem „jednego z moralnych kamieni milowych cywilizacji upływającego stulecia”.

Rys. 3. Kopiec Pamięci – punkt widokowy parku (wysokość 8 m) z naprowadzającą aleją Mostowicza
Fig. 3. The Remembrance Mound – a viewing spot (8 metres), with the Mostowicz alley leading to it

Łódzka ławka Karskiego stanowi już czwarty odstonięty na świecie pomnik przedstawiający siedzącą postać słynnego Polaka autorstwa K. Badynda. Pierwszą ławkę odstonięto w na terenie kampusu Uniwersytetu Georgetown w Waszyngtonie, gdzie Karski wykładał nauki polityczne, w 2002 r. Drugi pomnik powstał dwa lata później w Kielcach. Trzeci stoi na Manhattanie w Nowym Jorku przy skrzyżowaniu 37th Street i Madison Avenue. Następna po łódzkiej ławka Karskiego (piąta) ma znaleźć swoje miejsce w Tel Awiwie (drugie pod względem wielkości miasto Izraela). Łódzka ławka Karskiego jest najdłuższa, ponieważ ma umożliwić odpoczynek zwiedzającym, często starym i schorowanym ludziom⁸.

Z platformy widokowej kopca, siedząc u boku legendarnego kuriera, uzyskuje się pełną czytelność rysunku gwiazdy (pomnika). Dodatkowo z Kopca Pamięci ze znaczących dominant samej panoramy miasta czytelna pozostaje sylweta kościo-

⁸ J. Gnacikowska, *Ławka Jana Karskiego w Parku Ocalałych*, „Gazeta Wyborcza”, Łódź, 19.08.2009.

ła pw. św. Teresy zlokalizowanego przy Rondzie Solidarności i kościoła wieże kościołów Mariawitów i Najświętszej Marii Panny.

Rys. 4. Ławka Jana Karskiego – pomnik bohaterskiego kuriera zlokalizowany na platformie widokowej Kopca Pamięci

Fig. 4. Jan Karski's Bench – a monument of the courageous courier, erected on the viewing platform of the Remembrance Mound

Niechciane dominanty panoramy miasta (patrząc w kierunku północnym) stanowią wysokie bloki stojące i budowane po północnej stronie ul. Wojska Polskiego i dodatkowo, po południowej stronie, słupy trójfazowego wysokiego napięcia przebiegające przez teren parku (rytmiczne, przygnębiające elementy widoku również z poziomu parku).

Dwie dominanty parkowe zostały zlokalizowane na końcach głównej osi kompozycyjnej, którą tworzy łącząca je prostokreślna aleja im. Arnolda Mostowicza.

Wyróżniony swoją aleją parkową A. Mostowicz urodził się w 1914 r. w Łodzi. Studiował medycynę we Francji. Do Polski wrócił tuż przed wybuchem wojny. W sierpniu 1944 r., po likwidacji łódzkiego getta, w którym pełnił funkcję lekarza, trafił do Oświęcimia, a potem do kilku innych obozów hitlerowskich na terenie Rzeszy. Po wojnie zamieszkał w Warszawie. Był m.in. redaktorem naczelnym „Gazety Krakowskiej” i „Szpilek”. Światowy rozgłos zyskał, występując jako narrator w filmie dokumentalnym Dariusza Jabłońskiego *Fotoamator* z 1998 r., komentując naziśtołskie slajdy pochodzące z łódzkiego getta. W 1995 r. został prezesem fundacji Monumentum Iudaicum Lodzense, której celem jest opieka nad dziedzictwem łódzkich Żydów, m.in. opieka nad cmentarzem żydowskim na Bałutach. Przez wiele lat pełnił funkcję przewodniczącego Stowarzyszenia Żydów Kombatantów i Poszkodowanych w II Wojnie Światowej. W 1998 r. otrzymał tytuł Honorowego Obywatela Miasta Łodzi. Zmarł 3 lutego 2002 r.

Aleja Mostowicza wyznacza główną oś kompozycji parku (wschód–zachód), podstawowy kierunek percepcji wzrokowej (oś widokowa) z poziomu alei i z plat-

formy widokowej Kopca – stąd najważniejszy, docelowy ciąg spacerowy parku (rys. 4).

Po obu stronach alei wprowadzono zgeometryzowane nasadzenia drzew symbolizujące kolumny ludzi prowadzonych na zagładę (rys. 5). Drzewka zostały posadzone przez osoby ocalałe z holokaustu, które przybyły do Łodzi na obchody 60. rocznicy zagłady łódzkiego getta z wszystkich stron świata (418 osób). Jako pierwsza swoje „drzewko pamięci” posadziła wspomniana H. Elczewska. Wzdłuż alei Mostowicza – obrzeżnie – po jej południowej stronie umieszczono, w poziomie ciągu pieszego, granitowe tablice z nazwiskami ocalonych z holokaustu oraz numerami posadzonych przez nich drzew parkowych: dębów, klonów, lip, brzoź, grabów, buków, sosen, świerków i modrzewi. Każde posadzone drzewko zostało ponumerowane i wpisane do rejestru, a ocaleni otrzymali certyfikaty z nazwiskiem i numerem drzewka.

Rys. 5. Zgeometryzowane nasadzenia drzew symbolizujące kolumny ludzi prowadzonych na zagładę
Fig. 5. Geometric tree planting, symbolizing columns of people led to extermination

Zadrzewione kwatery otaczają alejki spacerowe o nawierzchni żwirowo-glinkowej: dwie równoległe położone po obu stronach al. Mostowicza (północna krótsza), i kilka o przebiegu południkowym – prowadzące do pozostałych ważnych miejsc parku.

Dwie alejki poprzeczne – pierwsza: odchodząca na północ od al. Mostowicza, i druga: łącząca północną aleję równoległą do al. Mostowicza – prowadzą do placu, przy którym pod jednym z dwóch pomnikowych dębów znajduje się pomnik-głaz (znaleziony na terenie parku) z wyrytą na przytwierdzonej tablicy informacją o założycielu, głównej idei powstania parku, czasie powstania, pomysłodawczyni i autorce koncepcji. Te same informacje powtórzono na trzech pozostałych tablicach w języku: angielskim, hebrajskim i jidysz, które leżą poziomo na wyniesionej, murowanej podstawie głazu.

Alejką przebiegająca wzdłuż wschodniego obrzeża parkowego zbiornika wodnego zbudowanego na rzece Łódce (za zbiornikiem stoi Pomnik Polaków Ratujących Żydów podczas II wojny światowej) w miejscu styku z kończącą swój bieg al. Mostowicza wyposażona została w położony osiowo okrągły kwiatny klomb. Alejka za klombem prowadzi dalej w kierunku północnym do pierwszego w Polsce obelisku poświęconego Żegocie – jedynej organizacji zrzeszającej Polaków pomagających Żydom w czasie II wojny światowej. Na czarnym obelisku umieszczonym między dwoma głazami wyryto krótką informację o Żegocie w języku polskim, jidysz i angielskim oraz listę osób, które działały w organizacji, m.in.: Z. Kossak-Szczuckiej, I. Sandlerowej i W. Bartoszewskiego (rys. 6).

Rys. 8. Obelisk poświęcony Polskiej Organizacji Podziemnej pomagającej Żydom działającej pod kryptonimem „Żegota”

Fig. 8. The obelisk dedicated to the Polish Underground Organization, code-named „Żegota”, helping the Jews

organizowane konferencje, zajęcia warsztatowe i seminaria. Pierwszy etap powstania Centrum rozpocznie budowa amfiteatru na 200 osób, ze sceną o powierzchni ok. 1 tys. m kw.

Budynek Centrum ma być niski, przeszklony, porośnięty pnączem, co pozwoli na zintegrowanie jego bryły się z parkiem. Wewnątrz znajdzie się m.in. sala historii, galeria, ogród zimowy oraz pokoje warsztatowe, gdzie będą się odbywać różnego typu prezentacje, przede wszystkim dla młodzieży.

Odstąpienie Pomnika Polaków Ratujących Żydów podczas II wojny światowej, obelisku „Żegoty” i Ławeczki Karskiego przez prezydenta PR było ważnym etapem uroczystych obchodów 65. rocznicy likwidacji Litzmannstadt Getto.

Od 2009/10 r. realizowany będzie kolejny etap kreowania wnętrza parku – rozpocznie się budowa Centrum Dialogu z lokalizacją przy granicy Litzmannstadt Ghetto, w miejscu wyburzonych starych zabudowań gospodarstwa ogrodniczego. W Centrum - w zamierzeniu strony polskiej i izraelskiej – interaktywnym ośrodku szkoleniowym, na nośnikach elektronicznych zgromadzona będzie wiedza o historii Łodzi i łódzkich Żydów.

Dnia 24 listopada 2008 r. został podpisany przez prezydenta Łodzi J. Kropiwnickiego oraz M. Zipsera (izraelskiego biznesmena z branży deweloperskiej, który postanowił dofinansować budowę Centrum kwotą 3 mln dolarów) i uroczyście wmurowany akt erekcyjny Centrum Dialogu (obok tablicy pamiątkowej w Parku Ocalałych). W obiekcie będą orga-

Rozbudowywany Park Ocalałych (docelowa powierzchnia parku 8,5 ha) – obok bezcennych wartości duchowych związanych z przywołaniem *genius loci* dramatycznej historii życia miasta z lat 1940-1944, wpisując się w korytarz przyrodniczy rzeki Łódki, w którym funkcjonują już trzy parki: Staromiejski, zabytkowy Helenowski i Szarych Szeregów, a w przyszłości nowo projektowany Park Sztuki przy ASP – przyczyni się do wzbogacenia systemu przyrodniczego miasta.

Docelowo Park Ocalałych ma być połączony promenadą wzdłuż rzeki Łódki, z Parkiem Helenowskim, a poprzez Skwer Głowackiego (teren zieleni położony po północnej stronie ul. Wojska Polskiego vis-a-vis Parku Ocalałych) stworzy pas zieleni ciągnący się aż do Parku Szarych Szeregów.

Pisząc o reaktywacji *genius loci* getta łódzkiego, wspomnieć należy, że pięć lat temu po raz pierwszy zorganizowany był w Łodzi Dzień Pamięci o Holocauście, podczas którego młodzi łodzianie i zaproszeni goście, którzy specjalnie przyjechali z Izraela, razem zaznaczyli granice getta pokrywające się na niewielkim odcinku z granicami Parku Ocalałych⁹.

PODSUMOWANIE

Łódź – miasto czterech kultur – aktualnie z różnym skutkiem nadrabia zaległości w upamiętnianiu miejsc ważnych dla zachowania swojej złożonej, wielokulturowej tożsamości, która w okresie wojny i w czasach powojennych miała wielu zagorzałych przeciwników (aktualne przejawy antysemityzmu). Od czasów zakończenia II wojny światowej, szczególnie ważnym do rozwiązania pozostawał problem zachowania *genius loci* getta łódzkiego, pamięci o ofiarach i bohaterach ludzi z getta oraz określenia relacji polsko- i łódzko-żydowskich w okresie wojny, w okresie PRL i w okresie wolnej Polski – po roku 1989 (przejawy antysemityzmu).

Przemawiająca do uczuć Polaków i Żydów kompozycja Parku Ocalałych i duże zainteresowanie obchodami 60. i 65. rocznicy zagłady getta, które miały miejsce na terenie Parku, udowodniły, że Łódź z powodzeniem zaczyna rozwiązywać zaszłe problemy związane z naprawą relacji polsko-żydowskich.

Prezentacja parku i planów związanych z jego rozbudową potwierdzają niezbicie, że przekaz treści i wartości niematerialnych jest możliwy nie tylko w przypadku starych, historycznych parków z wielowiekową tradycją, ale również we współcześnie projektowanych i realizowanych obiektach – w konkretnym przypadku przy tworzeniu nowego parku, gdy proces budowy dyktowany jest koniecznością utrwalania ważkich, a ulotnych wartości niematerialnych dla współczesnego i przyszłych pokoleń¹⁰.

Projekt i realizacja budowy Parku Ocalałych w Łodzi jest urzeczywistnieniem potrzeby przywracania *genius loci* wielkim wydarzeniom i uczestniczącym w nim ludziom, którzy cicho odeszli i ciągle odchodzą, a zastępują na wieczną pamięć.

Przestrzeń parku naznaczona została symbolami i znakami ułatwiającymi zwiedzającemu zachowanie w pamięci bohaterów łódzkiego getta, Polaków wspierających mieszkańców Łodzi pochodzenia żydowskiego w okresie okupacji hit-

⁹ J. Podolska, *Granice Litzmannstadt Ghetto*, „Gazeta Wyborcza”, Łódź 22.04.2009.

¹⁰ K. Dąbrowska-Budziło, *Wartości niematerialne krajobrazu kulturowego*, [w:], *Architektura krajobrazu a planowanie przestrzenne*, (red.) K. Pawłowska, Kraków 2001, s. 261.

lerowskiej, i trzeba mieć nadzieję, że przyjęta forma zapisu pozostanie zrozumiała dla potomnych.

Tradycja miejsca stanowiła i powinna nadal stanowić podstawowy motyw kreacji konkretnej przestrzeni. Jej wpływ na podtrzymywanie tożsamości miasta sprawia, że należy tworzyć takie warunki, by pozostawała nieodłącznym składnikiem działań projektowych, m. in. przy tworzeniu nowych parków miejskich, nawet wtedy, gdy nie da się takiego działania łączyć z programem komercyjnym.

BIBLIOGRAFIA

- BARANOWSKI J., NOWINOWSKI S.M. (red.), *Getto Łódzkie Litzmannstadt getto 1940–1944*, Archiwum Państwowe w Łodzi, Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu Oddział w Łodzi, Łódź 2009.
- BOGUSŁAWSKI R., PODOLSKA J., *Spacerownik Łódzki*, Agora 2009.
- BUDZIAREK M., *Łódź, Lodsche, Litzmannstadt. Wycinki z życia mieszkańców okupowanego miasta*, Literatura 2006.
- Fenomen getta łódzkiego 1940–1944*, (red.) P. Samuś, W. Puś, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2006.
- KOTER M., KULESZA M., PUŚ W., PYTLAS S., *Wpływ wielonarodowego dziedzictwa kulturowego Łodzi na współczesne oblicze miasta*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2005.
- KROPIWNIKI J., *Rola świadka – rzecz o obchodach 60. rocznicy likwidacji Litzmannstadt Getto w Łodzi*, [w:] *Kronika miasta Łodzi*, 2, UMŁ 2004.
- Getto łódzkie/Litzmannstadt Getto 1940–1944*, (red.) J. Baranowski, S.M. Nowinowski, IPN 2009.
- PODOLSKA J., *Litzmannstadt Getto. Ślady – przewodnik po przeszłości*, Piątek Trzynastego, Łódź 2004.
- PODOLSKA J., *Spacerownik Łódź żydowska*, Agora 2009.
- SINGIER O., *Przemierzając szybkim krokiem getto... Reportaże i eseje z getta łódzkiego*, Oficyna Bibliofilów, Łódź 2002.
- SPODENKIEWICZ P., *The Missing District. People and Places of Jewish Łódź*, HOB0, Łódź 2007.
- Śladami łódzkich Żydów. Przewodnik turystyczny*, Biuro Promocji, Turystyki i Współpracy z Zagranicą, UMŁ, Łódź 2008.
- Z historii miasta Litzmannstadt Getto. Plan turystyczno-historyczny*, UMŁ, Łódź 2009.